

Yarovyj, V. I. 1996. *Istoriya zakhidnykh ta pivdennykh slov'yan u XX st.* [The History of the Western and Southern Slavs in the 20th Century]. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian]

Yarovyj, V. I. 1997. *Novitnya istoriya krayin Skhidnoyi Yevropy. 40-i — 90-i rr. XX st.* [The Modern History of the Eastern Europe Countries. 40's and 90's of the 20th Cent.]. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian]

Yarovyj, V. I. 2005. *Novitnya istoriya Central'noyevropejskykh ta Balkans'kikh krayin. XX st.* [The Modern History of the Central European and Balkan Countries. The 20th Cent.]. Kyiv: Geneza. [in Ukrainian]

УДК 930:340.15](32)

DOI: 10.20535/2307-5244.51.2020.220193

В. М. Щербатюк

ORCID 0000-0002-0952-3225

Національна академія внутрішніх справ

Є. С. Дурнов

ORCID 0000-0002-4249-9829

Національна академія внутрішніх справ

Ю. В. Сокур

ORCID 0000-0002-3957-7881

Національна академія внутрішніх справ

V. Shcherbatyuk

National Academy of Internal Affairs

Ye. Durnov

National Academy of Internal Affairs

Yu. Sokur

National Academy of Internal Affairs

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ

*State and Legal Development of the Ancient Egypt:
Modern National Historiography*

У статті на основі наукових праць сучасних вітчизняних учених висвітлено стан дослідження державно-правового розвитку Стародавнього Єгипту, з'ясовано джерельний комплекс дослідження, простежено основні напрями вивчення означеної теми та їх змістове наповнення, визначено коло питань, які потребують подальшого наукового осмислення.

Ключові слова: Стародавній Єгипет, історіографія, державно-правовий розвиток, дослідження, державний апарат управління, право.

The goal of this article is to analyze the works of the Ukrainian historical researchers regarding the state and the legal development of the Ancient Egypt. The authors reveal to what extent it has been studied, distinguish the issues that were raised by the most of the discussions and identify those aspects that need further exploration.

The authors of the article have proved that the studies published by the Ukrainian contemporary reserches regarding the state and legal development of Ancient Egypt highlight only some of its aspects. The absence of the comprehensive summarising research regarding this aspect requires filling this gap in the historiographic knowledge. The given article contributes to the area of this issue.

The following tasks were completed in order to achieve this goal. Firstly, the authors outlined the development of Egyptology in Ukraine, then deduced the main trends in the interpreting of the state and legal development in Ancient Egypt and their content, identified the range of issues which need further scientific analysis. The critical study demonstrates that exploration of the state and legal development has fully prospered only in the sovereign Ukraine. This trend has continued to grow and proved that scientists manifests an increased interest to this problem and that it demands further scientific exploration. The study and critical understanding of historical sources and legal artifacts, the problems of the regional and local governing in Ancient Egypt, describing their functions, the principles of management, administration, disciplining and legitimacy of the army and the police in Egypt, the ideological and religious groundings for punishments in Ancient Egypt need further scientific exploration. The significant number of analyzed publications makes this study valid and particularly important for the present-day historiographical knowledge.

Although Ukrainian Egyptology is currently in its infancy, its development in Ukraine has history. The study of certain topics of Egyptology in Ukraine, including the state and legal development of Ancient Egypt, dates back to the second half of the nineteenth century. The history of this science is filled not only with the achievements of individual scientists, it is characterized by a slowdown, but in some historical periods even with the suspension of development. This was a consequence of the establishment of the Soviet totalitarian regime in Ukraine and the implantation in society of its inherent ideology, the dominance of ideological layers in science.

Keywords: Ancient Egypt, historiography, state and legal development, research, state administration, law.

Історія людства складається з двох історичних періодів: первісного суспільства та державно-організованого або цивілізованого суспільства. Початковим етапом становлення й розвитку людства є первісне суспільство, яке завершилося виникненням стародавніх цивілізацій. У надрах первісного (додержавного) періоду людства зароджувалися перші атрибути майбутнього цивілізованого суспільства та формувалися перші нормовані поведінкові правила, що базувалися на традиціях і звичаях. Природній розвиток общинних структур та умови, в яких вони розвивалися логічно призвели до виникнення протодержавних [Щербатюк, В. М. & Сокур, Ю. В. 2017, с. 148], а згодом — і перших державних утворень. Найперші в історії людства державно-правові системи виникли на тих теренах Землі, де створилися такі умови життя, за яких при порівняно низькому рівні розвитку продуктивних сил можна було отримати вагомий додатковий продукт і використовувати дешеву робочу силу, здебільшого в результаті експлуатації. Такими регіонами стали Стародавній Схід, до якого належать країни Близького Сходу (Єгипет, Ассирія, Вавилон, Хетське царство, Фінікія, Палестина), Стародавня Індія та Стародавній Китай. Дослідження державно-правового розвитку Стародавнього Єгипту, поряд з означеними країнами, допомагає осягнути основні закономірності цього процесу в країнах світу в цілому — від найдавніших типів і форм рабовласницької держави до політичних та правових структур сучасності. Тому актуальність теми обумовлена як важливістю наукового осягнення цієї проблеми, так і назрілою необхідністю в історіографічному осмисленні державно-правового розвитку Стародавнього Єгипту, відсутністю історіографічних загальних праць з даної тематики, що зумовлює наукову новизну нашого дослідження. З урахуванням цього визріла потреба підсумувати вивчення проблеми, актуалізувати нові напрями дослідження теми. Практичне значення дослідження полягає в тому, що висновки та узагальнення, які здійснюють автори, можуть використовуватись для поглибленого вивчення даної й суміжних тем, а також при підготовці спеціальних і загальних праць з історіографії Стародавнього Єгипту.

Мета дослідження полягає в тому, щоб розкрити наукове осмислення теми, з'ясувати повноту її дослідження, окреслити найбільш дискусійні питання й ті, що потребують подальшого вивчення. Досягненню мети підпорядковано розв'язання таких дослідницьких завдань: з'ясувати стан наукової розробки проблеми; визначити джерельний комплекс дослідження; окреслити розвиток єгиптології в Україні; простежити основні напрями вивчення державно-правового розвитку Стародавнього Єгипту, їх змістове наповнення та виокремити особливості; визначити коло питань, які потребують подальшого наукового осмислення.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності та ін. Для досяг-

нення мети і розв'язання завдань використано загальнонаукові методи, а також методи історіографічного аналізу й синтезу, критики історіографічних джерел, порівняльний, типологізація, проблемно-хронологічний та історично-ситуаційний, кількісні методи та ін. Означені методи дали змогу узагальнити погляди відомих науковців, на їх основі розкрити державно-правовий розвиток Стародавнього Єгипту, дати його оцінку, долучитися авторам дослідження до наукової дискусії.

В цілому джерелами дослідження Стародавнього Єгипту для науковців є староегипетські писемні пам'ятки, зображення на стінах гробниць і храмів, іноземні повідомлення, зокрема й античних авторів, пам'ятки матеріальної культури. На думку відомого сходознавця О. Крижанівського, староегипетські писемні джерела краще віддзеркалюють політичні, культурні та релігійні процеси, ніж соціально-економічну та державно-правову історію країни. Проте вони стали доступними для науковців лише в 1820-х рр., коли французький учений Ж. Ф. Шампольйон знайшов ключ до дешифрування єгипетських ієрогліфів. Цінними є повідомлення вавилонських, асирійських та інших написів, єгипетські сюжети з Біблії. Досить інформативні відомості греко-римських авторів, однак, як справедливо зазначив дослідник, їх відомості про Єгипет не завжди достовірні й до них потрібно ставитися критично (Крижанівський, О. П. 2002, с. 19, 20). Пам'ятки матеріальної культури, що є одним із найцінніших джерел вивчення історії Єгипту, стали доступні науковцям з кінця XVIII ст., коли там розпочались археологічні розкопки. Французькі, англійські, американські, арабські, німецькі науковці зробили значні археологічні відкриття, основна частина яких припадає на середину й другу половину XIX ст. Не припинялися дослідження й у XX ст. Тоді ж сформувалася школа місцевих єгиптологів.

Розкопки, прочитання написів і папірусних залишків поступово вводили до наукового обігу велику кількість нових різноманітних відомостей. З 1880-х до початку 1920-х рр. видано багато писемних пам'яток, за якими Стародавній Єгипет вивчають і нині. В зазначений період з'явилися загальні праці з історії Єгипту, в яких було представлено весь хід староегипетської минувшини, визначалося місце Єгипту в історії всього Стародавнього Світу. Оскільки наукові студії з історії Єгипту розвивали європейські колонізатори, то й єгиптологічні наукові школи сформувалися відповідно у Франції, Великій Британії, США, Німеччині та ін.

Наукові дослідження вчених стали вагомим історіографічним джерелом з вивчення історії Єгипту, зокрема означеної теми. Однак, перш за все, нас цікавлять праці сучасних вітчизняних дослідників, історіографічний аналіз яких дав змогу сформуванню джерельну базу нашого дослідження. Вона відтворює нагромадження історичних знань про державно-правовий розвиток Стародавнього Єгипту. За видовим принципом поділяється на такі групи:

1) спеціальні монографії, безпосередньо чи опосередковано присвячені державному або правовому розвитку Стародавнього Єгипту; 2) загальні дослідження з історії Стародавнього Сходу, в контексті яких ідеться про державно-правові аспекти історії Єгипту; 3) навчальні видання, науково-довідкова та біографічно-енциклопедична література; 4) документальні джерела, які стосуються розвитку історичної науки в Україні, діяльності наукових установ. З означених груп пріоритетне місце посіли монографії й навчальні видання.

Хоч українська єгиптологія тільки перебуває на стадії становлення, її розвиток на теренах України має свою історію. Так, в Україні ще в XIX ст. в контексті дослідження історії та державно-правового розвитку зарубіжних країн, увагу вчених побіжно привертало і Стародавній Схід (зокрема Єгипет) (Брун, Ф. К. 1867). Однак на теренах Російської імперії в науковому осягненні проблеми домінувала російська наукова школа єгиптологів, яку створили відомі науковці В. Голенищев і Б. Тураєв. Формування ж в Україні досить поширеної тоді у Західній Європі порівняльно-історичної школи права зумовило захоплення загальною історією й зосередження на проблемах історії держави і права видатних правників: М. Іванишева, М. Володимирського-Буданова, О. Кістяківського та ін. Все ж започаткував єгиптологічні дослідження в Україні історик, учень академіка Б. Тураєва, приват-доцент кафедри загальної історії історико-філологічного факультету Імператорського Новоросійського університету О. Коцейовський (Урсу, Д. П. 1994, с. 141, 142), активна наукова діяльність якого припала на початок XX ст. На жаль, короткий життєвий шлях завдав дослідникові розкрити свої таланти повною мірою: 1919 р., повертаючись із Харкова до Одеси після захисту магістерської дисертації про тексти пірамід, Олександр Коцейовський захворів на тиф і помер на станції Знаменка (Адамян, В. М. та ін. 2015, с. 128). Не розкрив свої наукові можливості й інший український єгиптолог, учень академіка А. Кримського С. Донич (Урсу, Д. & Романова, О. 2011, с. 85, 86). На заваді став тоталітарний сталінський режим, що утвердився в Україні наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. Наукова спадщина Сергія Донича невідома широкому загалу. Йому так і не вдалося захистити дисертацію, а більшість праць, переважно з єгипетської філології, залишаються неопублікованими. До числа перших єгиптологів України науковці відносять і організатора наукової діяльності в українській діаспорі М. Антоновича (Романова, О. О. 2003, с. 84), учня засновника чеської єгиптології професора Франтішка Лекси. Особливу увагу М. Антонович приділяв єгипетській археології, зокрема цікавився ідеологічною функцією гробниць. Уперше переклав українською мовою серію давньоєгипетських літературних творів, що вийшли 1966 р. в супроводі його коментарів у журналі «Сучасність» (Романова, О. О. 2011, с. 34).

З початком 1930-х рр. у сходознавстві змінилися як характер досліджень, так і самі дослідники: в науку з її організаторами водночас прийшли партій-

ні функціонери. А після закриття 1934 р. в УРСР усіх сходознавчих установ, вагомих наукових праць з єгиптології тривалий час не з'являлося (Циганкова, Е. Г. & Кочубей, Ю. М. [упоряд.] 2011, с. 7). Цінність досліджень визначалася відповідністю до марксистко-ленінської методології, що призвело до домінування політичних пристрастей у науці. Про посилення впливу влади на науку після війни свідчить Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії Наук УРСР» від 29 серпня 1947 р.¹ Як наслідок, так звані помилки було визнано² і для радянських учених зазначений документ, як відзначалось у резолюції закритих партійних зборів Інституту історії України АН УРСР від 23 вересня 1947 р.³, ставав у науці «... бойовою більшовицькою програмою боротьби за рішучий підйом і підвищену якість всієї ідеологічної роботи»⁴.

Однак із середини ХХ ст. у світ вийшли праці доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри стародавньої історії Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича Є. В. Черезова. Євген Вікентійович досліджував суспільно-політичний устрій Єгипту часів Давнього царства. Проте основну частину його досліджень присвячено суспільно-економічній історії Стародавнього Єгипту, й у цій галузі він вважається одним із провідних фахівців світу (Романова О. О. 2003, с. 85).

Питання єгиптології в контексті історії Стародавнього Світу досліджували працівники кафедри історії Стародавнього Світу та середніх віків історичного факультету Національного університету імені Тараса Шевченка. Так, завідувач кафедри, професор, доктор історичних наук О. Крижанівський 1996 р. за участю В. Рубеля видав курс лекцій з історії Стародавнього Сходу, а на його основі 2000 р. — підручник для вишів з цієї дисципліни (перевиданий 2002 р.). 1997 р. В. Рубель видав курс лекцій з історії середньовічного Сходу, а 2002 р. — відповідний підручник для вишів. Водночас розроблено низку спецкурсів з історії та культури Стародавнього Єгипту.

Нині розвиток єгиптології пов'язується переважно з Інститутом сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України. Можемо говорити, що кінець ХХ — початок ХХІ ст. став часом активного попереднього накопичення і зміцнення бази для становлення української єгиптології як наукової галузі. Поряд з іншим сучасний період її розвитку визначається виникненням нової генерації фахівців (Циганкова, Е. Г. & Кочубей, Ю. М. [упоряд.] 2011, с. 7), які активно ведуть дослідження, насамперед — О. Романова та М. Тарасенко.

¹ Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР. Історія української культури: Збірник матеріалів і документів. [Упоряд.: Б. І. Білик, Ю. А. Горбань, Я. С. Калакура та ін.]. Київ, 2000. С. 397–405.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 70, спр. 760, арк. 5.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 744, арк. 52–56.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 744, арк. 54

До сфери інтересів єгиптологів входять різнобічні теми з історії, мови, культури Стародавнього Єгипту, зокрема його державно-правового розвитку. Проте, як видно з огляду розвитку української єгиптології, в Україні не склалися умови для всебічного їх опрацювання, а тим більше для формування плеяди єгиптологів й повноцінного становлення та розвитку самої науки. На жаль, не допомагають цьому і реалії сьогодення. Як раніше, так і нині лише ентузіазм учених та їх наукове завзяття сприяють дослідницьким звершенням. Певною мірою, нішу в осягненні теми державно-правового розвитку Стародавнього Єгипту заповнюють дослідники держави та права: як історики, так і юристи. Їхні праці й склали історіографію досліджуваної в роботі наукової проблеми, щоправда, вони стосуються її опосередковано, в контексті дослідницьких тем або загальної історії Стародавнього Світу. Так, Є. Логвиненко досліджує правовідносини, смертну кару в Стародавньому Єгипті та інститути покарання (Логвиненко, Є. 2019), І. А. Логвиненко та Є. С. Логвиненко розглядають покарання у праві держав давньосхідних цивілізацій (Логвиненко, Є. & Логвиненко, І. 2019), судові органи та судочинство Єгипту вичає В. Капустинський (Капустинський, В. А. 2013), державне управління й державну службу в Стародавньому Єгипті — І. Мищак (Мищак, І. 2012) тощо. Однак більшою мірою тема висвітлена в підручниках та посібниках, курсах лекцій, зокрема з історії держави та права зарубіжних країн, історії Стародавнього Сходу. Історіографічна цінність навчальних видань зумовлюється тим, що вони допомагають з'ясувати не лише методологічні орієнтири, яких дотримуються автори, а й стан розвитку історичної науки та рівень дослідженості теми. Зокрема, це праці О. Шевченка, О. Крижанівського, Г. Трофанчука, В. Орленка, Л. Бостан та С. Бостана, О. Талдикіна, В. Ластовського та ін.

Дослідження означених та інших авторів дають можливість висвітлити, наявну і, на наш погляд, найбільш прийнятну періодизацію історії Стародавнього Єгипту, яка поділяється на додинастійний період (до 3100 р. до н. е.); добу Раннього царства (Архаїчний Єгипет, 3100–2800 рр. до н. е., I–II династії фараонів); Стародавнього або Старого царства (приблизно 2800–2250 рр. до н. е., III–VI); Середнього царства (2050–1750 рр. до н. е., XI–XII); Нового царства (1580–1085 рр. до н. е., XVIII–XX); Пізнього царства (XI–IV ст. до н. е., XXI–XXX). Проміжки між Старим і Середнім (2250–2050 рр. до н. е., VII–X династії фараонів), Середнім і Новим (приблизно 1750–1580 рр. до н. е., XIII–XVII) царствами є перехідними періодами — часом господарського та політичного занепаду держави. Єгипет Нового царства — перша в історії людства світова імперія, величезна поліетнічна держава, створена шляхом завоювання сусідніх країн і народів. Однак наприкінці цього періоду Єгипет укотре занепає і став здобиччю завойовників: спочатку персів, а згодом — римлян, котрі включили його до складу Римської імперії в 30-х роках до н. е.

Щоб повною мірою досягнути державно-правовий розвиток Стародавнього Єгипту, дослідники логічно звертають увагу, перш за все, на ранньоземлеробські поселення в Нільській долині, які датуються VII тис. до н. е. На них, як твердив відомий дослідник Стародавнього Сходу О. Крижанівський, впливало передньоазійське населення. Останнє, на думку вченого, навчило місцеві громади розводити овець і кіз. У IV тис. до н. е. стародавні єгиптяни започаткували іригаційне землеробство, навчилися ткацтву, серед них з'явилася майнова та соціальна нерівність. Тогочасні зображення зв'язаних полонених дають підстави припустити наявність перших військовополонених рабів. Ради і старійшини давніх громад розподіляли воду, організовували створення іригаційних систем, де використовувалася праця рабів-полонених (Крижанівський, О. П. 2002, с. 7).

Громади об'єднувалися в області (грецькою мовою — номи), які протягом століть зберігали замкненість. Кожен ном займав територію, окреслену місцевою іригаційною мережею, й був автономним господарським і адміністративним організмом. Номи утворились у другій половині IV тис. до н. е., розтягнулись уздовж Нілу на сотні кілометрів, на чолі кожного стояв колишній родовий старійшина — номарх. Більшість науковців вважають номи першими державними утвореннями. Сучасний дослідник О. Талдікін, висвітлюючи матеріал за допомогою схем і таблиць, відзначив, що на межі IV–III тис. до н. е. у Єгипті існувало понад 40 номів, які постійно конфліктували між собою. Вчений у доступній читачеві формі показав, що згодом вони об'єднались у два царства — Верхній (Південний) Єгипет і Нижній (Північний) Єгипет (Талдікін, О. В. 2016, с. 22). Додамо, що об'єднанню сприяло розташування номів: номи Верхнього Єгипту тягнулися ланцюгом від першого нільського порога до Дельти, а Нижнього Єгипту — поміж боліт Дельти. У період Раннього царства, наприкінці IV тис. до н. е., володарі Верхнього Єгипту завоювали весь Єгипет. Першим загальноєгипетським царем на рубежі IV–III тис. до н. е. став Менес (Міна за Геродотом). Також маємо підстави твердити, що політичному об'єднанню країни сприяли й необхідність централізовано контролювати за розподіл паводкових вод Нілу та залучати велику кількість населення до постійних іригаційних робіт. Водночас Л. Бостан та С. Бостан до причин об'єднання логічно додають і появу у Верхньому Єгипті царів, які прагнули до деспотичної влади над іншими номами (Бостан, Л. М. & Бостан, С. К. 2008, с. 32).

Науково визнаним в історіографії є твердження, що на вершині державної ієрархії Давнього Єгипту стояв цар-фараон. Фараон — титул монарха в Стародавньому Єгипті, сучасне найменування його володарів. Слово, запозичене з Біблії, івритом — пар'о, спотворене єгипетське «праа». «Пер'о» греки вимовляли як фараон, відповідно цей термін і прижився в науковій літературі. Звичайним же найменуванням єгипетських царів був вислів «той, хто належить Очерету й Бджолі» («несу-біті»), тобто відповідно Верхньому і Ниж-

ньому Єгипту або просто «повелитель обох земель» («небтауі»). За Нового царства після 1580 р. до н. е. персону царя почали називати словом «праа», що буквально означає «великий будинок», тобто царський палац. Імовірно, це слово ніколи не було офіційним титулом, а виникло як евфемізм, що давав змогу обійтися без згадки царського імені та офіційних царських титулів і особливо поширився до середини I тис. до н. е. Вважалося, що навіть ім'я єгипетського царя сповнене містичної сили, тому його боялися вимовляти.

Дослідники одностайні у твердженні, що фараона вважали живим богом, який після смерті має приєднатися до інших богів. Він носив титул Сина Сонця і як нащадок богів та посередник між богами і людьми був також верховним жерцем. Влада фараона передавалась у спадок і була сакральна. Фараон стояв на чолі всього адміністративного апарату, йому належала вся повнота релігійної, військової та політичної влади. Він керував зовнішньою торгівлею, здійснював одноосібно й законодавство. В останньому йому допомагали найвищі сановники країни — «радники царських наказів». Усі зобов'язані були коритися наказам фараона. Однак, як влучно зазначив історик Г. Трофанчук, при всій широті повноважень фараона його влада і політична стабільність у державі залежали від того, наскільки успішно він служив інтересам панівних соціальних верств, а особливо — жрецькій і військовій верхівці. Самовладдя фараона стримувалося релігійно-етичними нормами. У єгиптян було подвійне уявлення про носія влади: він не тільки бог, але й людина, яка народжується та вмирає, як усі, впадає в гріхи і яка навіть може бути засуджена (Трофанчук, Г. І. 2006, с. 26). Як влучно зазначила відома вітчизняний єгиптолог О. Романова, боголюдська природа царя, котрий, воскресавши, здобував безсмертя для всіх підданих, давала єгиптянам надію на подальше існування на тому світі (Романова, О. О. 2000, с. 58).

У зв'язку з цим доцільно відзначити, що подібне подвійне уявлення єгиптян про владу накладало відбиток і на саму державну систему управління й стало її особливістю: чиновники могли одночасно обіймати кілька посад та вести різну діяльність (військову, господарську, релігійну та ін.). На цьому зупинився дослідник І. Мищак. Учений, розглядаючи нормативно-правове забезпечення державного управління й державної служби в Стародавньому Єгипті, вдало відзначив, що особливістю державного управління тогочасної держави було масове поєднання в руках чиновників, передусім високого рангу, кількох посад одночасно. Він уточнив: «Ті з них, хто користувався довірою фараона, призначалися ним на важливі адміністративні, релігійні та військові посади...». Беззаперечним є й твердження вченого, що будь-яка помилка чи прорахунок у виконанні розпоряджень фараона могли коштувати чиновнику не лише багатства, а й життя (Мищак, І. 2012, с. 192). В контексті дослідження становлення бюрократичного апарату в Стародавньому Єгипті про означені поєднання функцій чиновників твер-

дить і В. Утвенко, який пояснює це відсутністю в державному управлінні чіткої диференціації відомств (Утвенко, В. 2013, с. 168). Про недостатню диференційованість як особливість управлінського апарату держави логічно зазначив Г. Трофанчук (Трофанчук, Г. І. 2006, с. 26). Погодимось з думкою науковців і додамо, що за таким самим принципом поєднувалися посади й на місцях. За всі ці посади чиновники могли отримувати платню, тим самим ще більше збагачуючись і набуваючи політичної ваги.

Другою особою в країні й першим помічником фараона був візир — джаті. В його руках зосереджувалося практично все управління державою, крім військових структур. Він був начальником царського двору, який відіграв особливу роль в управлінні країною на всіх етапах розвитку держави. Джаті керував усіма царськими роботами, видав придворним церемоніалом і царською канцелярією. Окрім того, в його управлінні перебувала судова система держави. В цьому контексті науковець В. Капустинський небезпідставно твердить, що джаті вирішував справи не одноосібно, а на чолі якої-небудь колегії суддів: у раді десяти, яка відала одночасно судовими й адміністративними справами; пізніше в «шести великих палатах» — вищій судовій інстанції з часів Стародавнього царства. Водночас, як наголосив учений у дослідженні «Особливості функціонального призначення судових органів у давніх державах», у надзвичайних ситуаціях фараон призначав особливі судові колегії (Капустинський, В. А. 2013, с. 38). Зазначимо, що в останній період існування Старого царства вага цієї посади ще більш зросла, бо джаті став керувати й столицею держави. Однак уже з XXII ст. до н. е. на цю посаду фараон призначав лише своїх родичів.

Визначаючи судові механізми, за допомогою яких забезпечувалося функціонування судочинства в Стародавньому Єгипті, той же В. Капустинський переконаний, що в період Нового царства судову владу здійснювали вже спеціальні колегії — кенбети: центральна, що складалася з 30 членів, окружні, міські (Капустинський, В. А. 2013, с. 92). Проте дещо уточнимо це твердження дослідника: джаті підпорядковувалася на той час і верховна судова колегія. Понад те, в Новому царстві повноваження джаті надзвичайно розширились, адже він контролював усе управління в країні — й у центрі, й на місцях. Джаті підпорядковувались і доповідали про справи усі чиновники, незалежно від рангу. З них вагому роль відігравав «начальник усіх царських робіт» — архітектор царя й міністр громадських робіт, а також — доглядач «білої палати» (скарбівниці; окрім назви «палата» в історіографії є й інші назви галузевих відомств — «дом», «будинок») і доглядач двох царських житниць. Слід відзначити, що, окрім останньої, в другій половині Старого царства з'явилися подвійні назви й інших відомств — «два дома золота», «два дома зброї», «дві майстерні») тощо. На думку вітчизняних і зарубіжних єгиптологів, подвоєння в назвах, найвірогідніше, означало, що ці відомства мали

загальнодержавне значення (Перепелкин, Ю. Я. 2000, с. 147) та підкреслювало об'єднання Нижнього й Верхнього Єгипту (Крижанівський, О. П. 2002, с. 42). В цілому, дуалізм як рудимент існування в історії Єгипту означених колись незалежних двох царств був характерним для центрального адміністративного апарату єдиної вже держави. О. Крижанівський, підтверджуючи це, наголошував, що навіть голову фараона увінчувала подвійна червоно-біла корона (Крижанівський, О. П. 2002, с. 42).

Відомий вітчизняний правник О. Шевченко, лаконічно розкриваючи державно-правовий розвиток Стародавнього Єгипту, однією з центральних фігур розгалуженого адміністративно-командного апарату в Єгипті на всіх етапах його розвитку логічно вважав і особу писаря-канцеляриста, яких готували в спеціальних школах. Можемо погодитися, що доступ у лави чиновників був, очевидно, відкритий для всіх вільних у Єгипті. Водночас дослідник справедливо зазначав, що означені чиновники відали численними прибутково-видатковими книгами, двічі на рік складали кадастр усіх земель країни й переписували населення та його майно тощо. Дрібний чиновницький люд одержував платню натурою, а видатні чиновники забезпечувались земельними наділами з умовою несення служби (Шевченко, О. О. 2008, с. 18).

Не викликає заперечень у жодного дослідника, що опорою управління державного апарату, який складався з центрального, номового (тобто регіонального) й місцевого (рівень місцевих громад) були військо та поліція. Остання становила одну з важливих складових державного механізму Єгипту, та й країн Стародавнього Сходу загалом.

Збройними силами, як правило, в Єгипті командував представник царської сім'ї. Маємо констатувати, що постачанням зброї та всією військово-господарською частиною відало військове відомство — «будинок зброї», на чолі якого перебували представники найвищої знаті або навіть царевичі. На думку О. Крижанівського, військом керував той царевич, якого готували на трон (Крижанівський, О. П. 2002, с. 43). «Начальник дому зброї» (командувач армії) перебував під безпосереднім контролем джати. Дослідник О. Талдикін влучно констатував, що регулярної армії в Стародавньому царстві не існувало. У разі військових операцій її створювали з ополченців, які в мирний час вели своє господарство. Кадрового офіцерства не було, на чолі військових загонів виступав сам фараон або призначений ним сановник. У період роздробленості армія ополченців перебувала в розпорядженні місцевих номархів. У Середньому царстві виникло кадрове офіцерство. Почали формуватися царська гвардія та особиста охорона царя. Після гіксоських завоювань держави з XVIII ст. до н. е. в єгипетській армії поряд з піхотою запровадили кінноту та бойові колісниці. У Новому царстві з активізацією військової політики створено постійну боєздатну армію з хліборобів-єгиптян та дрібних і середніх городян. Армію утримував фара-

он. Її силами йшло розширення меж держави за рахунок сусідніх територій. У цей час побільшало офіцерів, зросли їх соціальний престиж і роль у державі. Досить часто військові командири наділялися функціями цивільних чиновників. Водночас армію стали формувати й за рахунок найманців (Талдикін, О. В. 2016, с. 25). Л. Бостан і С. Бостан справедливо доповнили, що на місцях біля храмів і в розпорядженні державних збирачів податей була своя постійна озброєна сила. Сама армія віддзеркалювала майнову диференціацію в суспільстві. Загарбницька політика, яку вели єгипетські фараони кілька століть, наклала особливий відбиток на всю систему державного управління. Державний апарат пристосовувався до потреб військової політики (Бостан, Л. М. & Бостан, С. К. 2008, с. 46, 47). До зазначених тверджень авторитетних дослідників доцільно додати, що зростання кількості найманців у єгипетській армії в кінці Нового царства послабило єгипетську армію, а разом з тим і військову могутність імперії. Водночас деталізація принципів комплектування й організації армії потребує подальших досліджень.

Поліційні функції в державі спочатку виконувала армія, а в епоху Нового царства — спеціальна поліція. До апарату поліції входили власне поліція, таємна служба фараона, прикордонна варта, спеціальні охоронні загони. Останні охороняли фараона, найвищих державних сановників, столицю, канали, зерносховища, храми, піраміди тощо. Погодимось з багатьма дослідниками, що, окрім охоронних функцій, в обов'язки поліції входили переслідування злочинців, стягування податків, нагляд за громадськими роботами, катування й виконання вироків та ін. (Бостан, Л. М. & Бостан, С. К. 2008, с. 46; Ластовський, В. В., 2017, с. 13). Однак викликають сумніви твердження, що поліцію формували переважно з полонених. Не виключаючи даного факту, все ж у її складі переважали, швидше за все, найняті чужоземці. Про те, що застосування іноземців було одним із головних джерел комплектування єгипетської поліції, твердить й І. Теличкін у дослідженні «Генезис злочинності в сфері службової діяльності на прикладі поліції Стародавнього Єгипту» (Теличкін, І. О. 2012, с. 945). З іноземців, як зазначали О. Крижанівський та й низка інших учених, — це здебільшого лівійці й нубійці (Крижанівський, О. П. 2002, с. 43). Відсутність або дуже малий відсоток місцевих у поліції обумовлювалися тим, що ті не виявляли до поліції особливих симпатій. Проте це питання та стан дисципліни й законності діяльності поліції потребують додаткового вивчення.

Державне управління в регіонах Єгипту здійснювали голови номів. Апарат управління в номах значною мірою копіював центральний державний апарат Стародавнього Єгипту. Номи представляли вищу судову і адміністративну влади в регіоні, збирали податі в скарбницю. Сучасні дослідники одностайні в їх титулуванні — «завідувач області», «начальник доручень» або «перший після царя». На нижчих щаблях влади існував розгалужений бюрократичний чиновницький апарат, який вів облік всього державного господар-

ства, стягував податі, управляв царськими угіддями й складами, завідував поліцією та судом (Бостан, Л. М. & Бостан, С. К. 2008, с. 32; Трофанчук, Г. І. 2006, с. 26; Утвенко, В. 2013, с. 168 та ін.). В. Утвенко деталізував, що в сільських громадах спочатку діяли виборні ради, які вирішували питання місцевого управління, економічного розвитку та судочинства. Однак, підпорядкувавшись згодом номархам, їх представники, як логічно підкреслив науковець, перетворилися на найнижчу ланку державних службовців (Утвенко, В. 2013, с. 167). Водночас маємо констатувати, що фараон зміцнював свою соціальну опору на регіональному й місцевому рівнях, надаючи майно чиновникам середньої та нижчої ланки державного апарату.

Вагомий вплив на форми та зміст державно-правових інститутів суспільства мала його соціально-класова структура, де люди є суб'єктами всеосяжної системи суспільних відносин. Структура єгипетського суспільства загалом склалася з об'єднанням Єгипту в єдину державу. Однак дослідники відзначають, що для давньоєгипетського суспільства була характерною значна уповільненість еволюції його структури, причиною чого вважається панування в економіці державного царсько-храмового господарства (Трофанчук, Г. І. 2006, с. 26).

Панівні позиції в суспільстві займали фараон, знать і жерці. У привілейованому стані були також чиновники та службовці. Нижчий щабель суспільства займали ремісники, землероби й царські слуги. Найбезправнішими в суспільстві були раби, поповнення яких відбувалося за рахунок війн. Однак висвітлення наукового осягнення суспільного ладу давнього Єгипту потребує окремого дослідження. Для історіографії державно-правового розвитку Стародавнього Єгипту актуальнішим є висвітлення дослідження давньоєгипетського права. Проте, виходячи з фрагментарності джерел, можемо говорити лише про його основні риси.

Науковці визнали, що характерною особливістю права Стародавнього Єгипту — країни з засиллям адміністративно-командного царського апарату, з його доведеними до абсолюту контрольно-регулятивними функціями, є те, що не було створено навіть умов для загальних уявлень про правоздатність, правовий статус особи. Людмила та Сергій Бостани найважливішою особливістю давньоєгипетського права назвали обґрунтування його правових норм. Вони підкреслили, що основи права при фараонові, який мав статус богоподібного самодержця, ґрунтувалися на його, фараона, особистій волі. Але водночас правові норми епохи виправдовувалися тим, що існував загальний принцип: обвинувачення й контробвинувачення мали бути рівноцінними. На переконання вчених, особливим у праві єгиптян того часу є також те що: а) їх так зване «карне право», порівняно з таким у асирійців і вавилонян, відрізнялося м'якістю й тільки обмеженим принципом помсти — таліону: життя за життя, око за око, зуб за зуб, принципом, який домінує

в клинописних текстах сучасного йому близькосхідного права; б) жінка переважно володіла тими самими правовими можливостями, що й чоловік (Бостан, Л. М. & Бостан, С. К. 2008, с. 54).

Найдавнішими джерелами права Єгипту були звичаї, тісно пов'язані з релігією й міфами. Зокрема, саме в Єгипті терези богині Маат стали символом правосуддя та справедливості. Історик В. Ластовський до джерел права справедливо долучив і закони, які з'явилися у результаті законодавчої діяльності фараонів. Зокрема наголосив, що вже при перших фараонах у Стародавньому Єгипті з'явилося законодавство. Останнє, як підкреслив дослідник, документально засвідчено в XVIII, XVI–XV ст. до н. е. (Ластовський, В. В. 2017, с. 14). І. Мищак на підтвердження активної законотворчості фараонів Сезостріса III (XIX ст. до н. е), Рамзеса II (XIII ст. до н. е.), Бокхора (VIII ст. до н. е.) та багатьох інших доречно навів відомості античних авторів Геродота й Діодора (Мищак, І. 2012, с. 191). Також учений зазначив, що в «Лейденському папірусі», де описано соціальні потрясіння в Єгипті близько 1750 р. до н. е., міститься інформація про те, що «судові палати були пограбовані та зруйновані, а сувої законів викинуто на вулицю». Доречно дослідник навів і документ «Про службові інструкції візира» (датується XVI–XV ст. до н. е.), який увійшов до хрестоматійних видань (Лысенко, О. Л. & Трикоз, Н. Е. [сост.] 2003. с. 1–4). В ньому, зокрема, зазначено, що під час службового прийому у візира «перед ним мають бути розкладені 40 шкіряних сувоїв із законами». Також у документі наголошується, що кожного з прохачів візир повинен вислухати згідно з законом. В цьому контексті дослідник доречно згадав і фараона Аменхотепа III (правління: бл. 1390–1352 рр. до н. е.), який сам зазначав про те, що дотримується законів (Мищак, І. 2012, с. 191).

Значну увагу в Стародавньому Єгипті приділяли регулюванню відносин, пов'язаних із власністю. Так, В. І. Орленко та В. В. Орленко основними об'єктами власності назвали землю, рабів, сільськогосподарських тварин, інвентар. Відзначимо, що в єгипетському праві розрізнялися такі форми власності: державна (царська), храмова, общинна, приватна. При цьому не варто залишати поза увагою те, що право власності розглядалося досить детально. Відповідним був і правовий статус земельних володінь. Погодимось з зазначеними дослідниками в тому, що фараон від свого імені надавав землі в безстрокове користування храмам, знаті, сільським громадам і додамо, що керував останніми староста — ксерп. Учені повноправно стверджують, що найбільшими були храмові та царські господарства. Земля храмів і царських вельмож могла продаватися, даруватися, переходити у спадок. Однак общинні землі такого статусу не мали (Орленко, В. І. & Орленко В. В. 2008, с. 18).

Маємо зазначити, що фараон у будь-який час міг позбавити особу або громаду права володіти землею, якщо ті не виконували своїх обов'язків. Фараон міг змушувати власників землі виконувати будь-які повинності

на користь держави: будівництво храмів, пірамід, палаців, каналів, сплату ренти тощо. Це і є характерною ознакою азійського способу виробництва, за якого панівними є чиновники і за якого основною масою виробників є не раби, а уярмлене населення країни. На цьому наполягає значна частина науковців, хоча дискусії, які загострилися у другій половині ХХ ст. щодо такої моделі відносин, тривають. Це чітко окреслив у дослідженнях відомий український сходознавець О. Крижанівський (Крижанівський, О. П. 2002, с. 13–15).

Зобов'язальне право передбачало різні види договорів: купівлі-продажу, позики, майнового й особистого найму, покляжі, доручення, оренди та ін. При укладанні договорів обов'язково слід було дотримуватися певного ритуалу (формалізм юриспруденції). Особливо поширеним був договір купівлі-продажу. Продаватися могли різноманітні товари, зокрема землі та раби. О. Талдикін наголосив, що через особливу цінність землі в Єгипті було створено особливий порядок переходу її з рук у руки і зазначив, що в цій процедурі передбачалося виконати три дії: 1) досягнути угоди між продавцем і покупцем про предмет договору й платежу; 2) принести клятву продавця перед богами, що також підтверджувало умови договору; 3) вступити покупцеві у володіння (Талдикін, О. В. 2016, с. 26). Доповнимо, що до договору додавався особливий документ, де записували імена присутніх при укладанні договору свідків, ціна, текст клятви, що проголошувався та ін.

Договір позики укладався під досить високі відсотки. Забезпечення цього виду договору гарантувалося заставою сім'ї, родичів або, навіть, як зазначили В. І. Орленко та В. В. Орленко, мумії батьків боржника (Орленко, В. І. & Орленко, В. В. 2008, с. 19). Важливо, що за законами фараона Бокхоріса (правління: 732–726 до н. е.) було заборонено перетворювати боржників на рабів, а селянам дозволялося відчужувати й закладати свої наділи.

В шлюбному праві існував письмовий договір, де жінка виступала самостійною стороною. О. Шевченко зазначав, що майно, яке принесла дружина як придане, залишалося власністю дружини, що також визначалося договором, а чоловік зобов'язувався сплачувати певні суми на її особисті витрати. Розлучення здійснювалося вільно для обох сторін. Науковець підтверджував і поширеність шлюбів між братами й сестрами. Водночас дослідник правомірно визначав, що єгипетська сім'я характеризувалася пережитками матріархату. Досить часто в джерелах дружина називається «володаркою дому» (Шевченко, О. О. 2008, с. 20). Діти були спадкоємцями за законом. Однак єгипетське право дозволяло успадковувати як за законом, так і за заповітом. Діти володіли й вільно розпоряджалися своїм майном, успадковували майно нарівно незалежно від статі. Заповіт могли скласти як чоловік, так і дружина. В цілому шлюбне право було патріархальне (зверхність чоловіка в сім'ї, утримування гарему та ін.), адже з часом головою родини став чоловік, і дружина, незважаючи на її досить високий статус у родині,

втратила частину своїх прав. Тяжким злочином у Єгипті вважалася жіноча невірність, за яку жорстоко карали.

Злочинами єгипетське право визнавало широке коло діянь. О. Талдікін об'єднав їх у такі групи: 1) зазіхання на державний і суспільний лад (зради, змови, заколоти, розголошення державних таємниць). Ці злочини вважалися найтяжчими й у такому разі відповідальність разом з безпосереднім злочинцем несли всі члени його родини; 2) релігійні злочини (вбивство священних тварин, чаклунство тощо); 3) злочини проти особи (вбивства, завдання каліцтва); 4) майнові злочини (крадіжка, обман, обважування); 5) злочини проти честі й гідності (перелюб, згвалтування) (Талдікін, О. В. 2016, с. 26, 27). Є. Логвиненко, окреслюючи найтяжчі злочини, послався на документ, де вони описані — «Книгу Мертвих» і правомірно назвав її важливим джерелом права Стародавнього Єгипту (Логвиненко, Є. 2019, с. 8). Водночас відзначимо, що цей збірник єгипетських гімнів, релігійних текстів і заупокійних заклинань перш за все відтворює різнобічні сторони (проблеми) міфологічних уявлень у тогочасному суспільстві Єгипту. В цьому переконують і сучасні дослідження відомого вітчизняного єгиптолога М. Тарасенка (Тарасенко, Н. А. 2009).

Метою покарань у Стародавньому Єгипті було залякування. Застосовувалися калічницькі покарання, побиття ціпками, поміщення у в'язницю, віддання в рабство, грошові штрафи тощо. Є. Логвиненко вивчає смертну кару в Стародавньому Єгипті й говорить про доволі широке її застосування. Водночас дослідниця твердить, що такий вид покарання мав ще й ідейно-релігійне підґрунтя й особливості застосування (Логвиненко, Є. С. 2019, с. 226). Подібний вид покарань потребує подальшого вивчення. Однак можемо впевнено говорити, що за заколот проти царя, пограбування могил, крадіжку з храму культових реліквій або жертвоприношення передбачалася смертна кара, яка знищувала не лише тіло, а й душу злочинця. Зокрема, звинуваченого в діяннях проти фараона, як правило, або спалювали, або топили в Нілі. На одній із поховальних стел зберігся такий напис: «Не існує могили тому, хто скоює злочин проти його величності: його тіло кинуте в ріку». Аналізуючи цей напис, дослідниця логічно звернула увагу на те, що йдеться не лише про страту тіла, а й душі, оскільки, не даючи тілу злочинця можливості упокоїтись у могилі, душу позбавляли рідного дому, й вона гинула разом із тілом. До подібних покарань додавалося ще одне — позбавлення імені. Твердження дослідниці, що душа померлого не могла існувати не лише без могили, а й без імені є правомірним, адже така думка справді панувала в староегипетському суспільстві. Доцільним є й посилання Є. Логвиненко на зарубіжних авторів, які запевняли, що, оскільки злочин у давньоєгипетському суспільстві сприймали як негативне діяння насамперед душі, а вже потім тіла, то й покарання мало бути спрямоване на душу злочинця. Саме тому злочинців позбавляли імені та могил (Томсинов, В. А. 2011, с. 477,

490, 491). Проте в деяких випадках сановникам замість покарання дозволялося самоубивство, яке вважалося найлегшим способом позбавитися життя. Водночас не слід залишати поза увагою злочини проти релігії, які вважалися злочинами й проти богів. У зв'язку з цим і покарання було суворим, схожим на жертвоприношення, задля задобрення богів.

На всіх етапах історичного розвитку Єгипту суд не був відокремлений від адміністрації. В Давньому царстві у ролі місцевого суду виступали обшинні органи самоврядування. Існували особливі громадські ради, які були органами судової, господарської й адміністративної влади на місцях. Вони рестрували акти купівлі-продажу, стежили за станом зрошувальної системи та виконували деякі судові функції, зокрема розглядали справи, пов'язані з сімейним правом, зокрема суперечки про спадщину. У вирішенні таких справ брали участь родичі як позивача, так і відповідача. До їхньої компетенції належали й дрібні кримінальні справи.

Г. Трофанчук переконливо доводить, що на зміну архаїчним обшинним судам в епоху Стародавнього царства прийшла добре налагоджена судова система. В номах діяли номові суди. Там розглядалися справи під головуванням володаря ному. Наглядав над діяльністю судів джаті або сам фараон. Вони могли переглянути рішення будь-якого суду, а також порушити судове переслідування проти посадових осіб. «Начальник шести великих домів» — чиновник, котрий очолював судове відомство в країні й ніс відповідальність за судочинство в усіх сферах суспільного життя, безпосередньо підпорядковувався джаті. В Новому царстві візиру підпорядковувалась і верховна судова колегія. Однак фараон, як справедливо відзначив дослідник, міг призначити надзвичайну судову колегію зі своїх довірених осіб для розгляду таємних справ, пов'язаних з державними злочинами та змовами проти нього (Трофанчук, Г. І. 2006, с. 28). Водночас маємо факти, що окремі судові функції мали храми. Їх суди були організовані при значних храмах і розбирали справи, пов'язані з храмом або його персоналом. Дослідники влучно запевняють, що в силу великого релігійного авторитету рішення жреця-оракула не могли оскаржувати царські чиновники (Талдикін, О. В. 2016, с. 27).

Судовий процес не знав розподілу на кримінальні й цивільні справи. Справа розпочиналася з заяви потерпілої сторони. Діловодство велосч письмово. За докази слугували свідчення й клятви, огляд місця подій. Для отримання зізнання поширеними були катування. О. Шевченко зазначав, що своє рішення суддя не вмотивовував. Він просто мовчки прикладав до лоба особи, що виграла процес, зображення істини, яке носив на шиї (Шевченко, О. О. 2008, с. 21). Втім, О. Крижанівський відзначав, що суди й численні канцелярії з бюрократизованого єгипетського суспільства були наскрізь корумповані. Царські судді засуджували до конфіскації майна, привселюдної езекуції, а за тяжкі злочини — до ув'язнення чи страти (Крижанівський, О. П. 2002,

с. 43). Проте не підлягає сумніву вже утверджена в історіографії думка, що скасувати будь-яке рішення або особисто вирішити справу міг цар, адже він був верховним носієм найвищої судової влади і стояв на чолі всієї судової організації. До нього могли звертатися зі скаргою або проханням про помилування всі вільні громадяни (Бостан, Л. М. & Бостан, С. К. 2008, с. 45).

Отже, зазначене дає можливість сформулювати у висновках такі підсумки та узагальнення, низку пропозицій:

- сучасні вітчизняні наукові студії щодо державно-правового розвитку Стародавнього Єгипту охоплюють лише окремі аспекти теми. Досі немає загальної праці з означеної наукової проблеми, що надало даному дослідженню актуальності, наукової новизни і практичного значення;

- джерельний комплекс є достатнім для встановлення тенденцій нарощування знань досліджуваної теми. Його вивчення та критичний аналіз показали, що дослідження державно-правового розвитку Стародавнього Єгипту триває і потребує подальшого наукового осягнення;

- хоча українська єгиптологія нині перебуває на стадії становлення, її розвиток на теренах України має свою історію. Дослідження в Україні окремих тем єгиптології, зокрема й державно-правового розвитку Стародавнього Єгипту, сягає другої половини ХІХ ст. Історія означеної науки наповнена не лише здобутками окремих науковців, їй притаманне уповільнення, а в окремі історичні періоди й призупинення розвитку, очевидним є трагізм долі вчених. Це був наслідок утвердження в Україні радянського тоталітарного режиму та насадження в суспільстві притаманної йому ідеології, панування ідеологічних нашарувань у науці;

- дослідження державно-правового розвитку Стародавнього Єгипту, що повною мірою розгорнулося лише в незалежній Україні, триває й нині, що засвідчує підвищений інтерес дослідників до наукової проблеми. Аналіз розглянутих наукових праць підтверджує, що існує багато теоретико-концептуальних положень і наукових узагальнень з означеної теми й уже усталених в сучасній вітчизняній (та світовій) історіографії. Зокрема, можемо переконливо твердити, що вчені одностайні в тому, що дослідження державно-правового розвитку Стародавнього Єгипту допомагає осягнути основні закономірності цього процесу в країнах світу загалом; об'єднана єгипетська держава утворилася на рубежі ІV–ІІІ тис. до н. е., першим загальноєгипетським царем став Менес, а Єгипет Нового царства — це перша в історії людства світова імперія, величезна поліетнічна держава, створена шляхом завоювання сусідніх країн та народів. Не викликають сумнівів і докази вчених щодо безмежної й сакральної влади фараона, наявності розгалуженого бюрократичного чиновництва в державному апараті управління та легалізація в суспільстві примусу й насильства, поява законодавства вже при перших фараонах, прихід на зміну архаїчним обшинним судам в епоху Стародавнього царства добре налагодженої судової системи,

де суд не був відокремлений від адміністрації, а судді були корумповані та ін. У сучасних вітчизняних дослідженнях простежується одностайна думка, що державо- і правотворчість у Стародавньому Єгипті спрямовувалися на звелічення фараона, зміцнення його становища та єгипетської армії, закріплення соціальної організації суспільства й бюрократизацію державного апарату;

- аналіз досліджень, у яких тією чи іншою мірою йдеться про державно-правовий розвиток Стародавнього Єгипту засвідчив, що далеко не всі його сторони висвітлено достатньо повно: потребують глибшого дослідження і критичного осмислення історичні джерела та пам'ятки права; недостатньо вивчені регіональний і місцевий рівні державного управління, а також галузеві відомства Стародавнього Єгипту; не до кінця розкрито функції, принципи комплектування, організацію, стан дисципліни й законності армії та поліції Єгипту; малодослідженим залишається ідейно-релігійне підґрунтя покарань у давньоєгипетській державі тощо. Водночас потребує глибшого наукового осягнення історія української єгиптології та персоніфікація вкладу в її розвиток.

Адамян, В. М. та ін. 2015. *Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015)*. Одеса: ОНУ.

Бостан, Л. М. & Бостан, С. К. 2008. *Історія держави і права зарубіжних країн*. Київ: Центр учбової літератури.

Брун, Ф. К. 1867. О дипломатических сношениях египетского султана Бибарса с золотоордынским ханом Берке. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 6. С. 612–622.

Капустинський, В. А. 2013. Генеза, функції та роль судових органів у давніх державах. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. № 4. С. 90–97.

Капустинський, В. А. 2013. Особливості функціонального призначення судових органів у давніх державах. *Вісник Вищої ради юстиції*. № 2. С. 36–46.

Крижанівський, О. П. 2002. *Історія Стародавнього Сходу*: навчальний посібник. Київ: Либідь.

Ластовський, В. В. 2017. *Історія держави і права зарубіжних країн*. Київ: Видав. центр КНУКіМ.

Логвиненко, Є. 2019. Джерела дослідження інституту покарання в праві держав давньосхідних цивілізацій. *Правові новели. Науковий юридичний журнал*. № 9. С. 34–39.

Логвиненко, Є. & Логвиненко, І. 2019. *Покарання в праві держав Стародавнього світу*. Харків: ФОП Панов А. М.

Логвиненко Є. С. 2019. Смертна кара у Стародавньому Єгипті. *Підприємництво, господарство і право*. № 6. С. 225–229.

Лысенко, О. Л. & Трикоз, Н. Е. [сост.] 2003. *Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран*: в 2 т. Т. 1: Древний мир и Средние века [отв. ред.: Крашенинникова Н. А.]. Москва: Норма.

Мишак, І. 2012. Нормативно-правове забезпечення державного управління та державної служби в Стародавньому Єгипті. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. № 5. С. 190–193.

Орленко, В. І. & Орленко, В. В. 2008. *Історія держави і права зарубіжних країн: посібник для підготовки до іспитів*. Київ: Паливода А. В.

- Перепелкін, Ю. Я. 2000. *Історія Древнього Єгипта*. Санкт-Петербург : Летний Сад.
- Романова О. 2011. Антонович Марко Дмитрович. *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: бібліограф. слов.* Київ: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ. С. 33–34.
- Романова О. О. 2003. Історія розвитку єгиптологічних досліджень в Україні. *Східний світ*. № 4. С. 82–87.
- Романова, О. О. 2000. Культ фараона в стародавньому Єгипті. *Український історичний журнал*. № 4. С. 58–65.
- Талдикін, О. В. 2016. *Держава та право Давнього Сходу: структурно-логічні схеми і таблиці: навч. посібник*. Дніпро: Ліра ЛТД.
- Тарасенко, Н. А. 2009. Древнеегипетская мифология в изобразительной традиции книги мертвых. Киев: Интерпресс ЛТД.
- Теличкін, І. О. 2012. Генезис злочинності в сфері службової діяльності на прикладі поліції Стародавнього Єгипту. *Форум права*. № 1. С. 944–952.
- Томсинов В. А. 2011. *Государство и право Древнего Египта: монография*. Москва: Зерцало.
- Трофанчук Г. І. 2006. *Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник*. Київ: Юрінком Інтер.
- Утвенко, В. 2013. Становлення бюрократичного апарату в Стародавньому Єгипті. *Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України*. № 2. С. 164–169.
- Урсу, Д. П. 1994. З історії сходознавства на Півдні України. *Східний Світ*. № 1–2. С. 135–150.
- Урсу Д. & Романова О. 2011. Донич Сергій Володимирович. *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: бібліограф. слов.* Київ: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ. С. 85–86.
- Циганкова, Е. Г. & Кочубей, Ю. М. [упоряд.] 2011. *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: бібліографічний словник* [голов. ред.: Матвеева Л. В.]. Київ: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ.
- Шевченко, О. О. 2008. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ: Олан.
- Щербатюк, В. М. & Сокур, Ю. В. 2017. Зародження протодержавних і державних об'єднань на теренах України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. № 1 (13). С. 138–151.
- Adamyan, V. M., et al. 2015. *Odes 'kyi natsional'nyi universytet imeni I. I. Mechnykova. Istoryia ta suchasnist' (1865–2015) [Odessa National University by I. I. Mechnykov]*. Odesa: ONU. [in Ukrainian]
- Bostan, L. M. & Bostan, S. K. 2008. *Istoryia derzhavy i prava zarubizhnykh krain [History of State and Law of Foreign Countries]*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. [in Ukrainian]
- Brun, F. K. 1867. O diplomaticheskikh snosheniyakh jegipetskoho sultana Bilbarsa s zolotoordynskim khanom Berke [Diplomatic Relations between Egyptian Sultan Bilbars and Khan Berke of Zolota Orda]. *Zapiski Odesskoho obshchestva istorii i drevnostei*. T. 6. S. 612–622. [in Russian]
- Kapustyns'kyi, V. A. 2013. Henezha funksiі ta rol' sudovykh organiv u davnikh derzhavakh [Genesis, Functions and the Role of Judicial Authorities in Ancient States]. *Chasopys tsvyil'noho i kryminal'noho sudochynstva*. № 4. S. 90–97. [in Ukrainian]
- Kapustyns'kyi, V. A. 2013. Osoblyvosti funktsional'noho pryznachennya sudovykh organiv u davnikh derzhavakh [Characteristics of Functional Purpose of Judicial Authorities in Ancient States]. *Visnyk Vyshchoi rady justytzii*. № 2. S. 36–46. [in Ukrainian]

Kryzhanivskiy, O. P. 2002. *Istoriya Starodavniogo Shodu: navchal'nyi posibnyk [The History of the Ancient East: tutorial]*. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian]

Lastovs'kyi, V. V. 2017. *Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krain [The History of State and Law of Foreign Countries]*. Kyiv: Vydav. tsentr KNUKIM. [in Ukrainian]

Lohvynenko, Ye. 2019. Dzherela doslidzhennya instytutu pokarannya v pravi derzhav davnoskhidnykh tsyvilizatsii [The Sources of Research into the Institution of Punishment in the Law of Ancient Eastern Civilisations]. *Pravovi novely. Naukovyi jurydychnyi zhurnal*. № 9. S. 34–39. [in Ukrainian]

Lohvynenko, Ye & Lohvynenko, I. 2019. *Pokarannya v pravi derzhav Starodavnyogo svitu [Punishment in the Law of the Ancient World]*. Kharkiv: Panov A. M. [in Ukrainian]

Lohvynenko, Ye. S. 2019. Smertna kara u Starodavnyomu Jehypti [Death Penalty in the Ancient Egypt]. *Pidpryjemnystvo, gospodarstvo i pravo*. № 6. S. 225–229. [in Ukrainian]

Lysenko, O. L. & Trykoz, N. E. [sost.] 2003. *Khrestomatija po istorii gosudarstva i prava zarubezhnykh stran v 2 t. T. 1: Drevnij Mir i Srednje Veka [The Reader on History of State and Law of Foreign Countries in 2 v. T. 1: The Ancient World and Middle Ages]* [otv. red.: Krashennikova N. A.]. Moskva: Norma. [in Russian]

Myshchak, I. 2012. Normatyvno-pravove zabezpechennia derzhavnoho upravlinnia ta derzhavnoi sluzhby v Starodavnyomu Jehypti [Regulatory and Legal Support to State Governance and State Administration in the Ancient Egypt]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoji Rady Ukrainy*. № 5. S. 190–193. [in Ukrainian]

Orlenko, V. I. & Orlenko, V. V. 2008. *Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krain: posibnyk dlya pidhotovky do ispytyv [The History of State and Law of Foreign Countries: manual for preparation to exams]*. Kyiv: Palyvoda A. V. [in Ukrainian]

Perepiolkin, Yu. Ya. 2000. *Istoriya Drevnego Jegipta [History of the Ancient Egypt]*. Sankt-Peterburg: Letnij Sad. [in Russian]

Romanova, O. 2011. Antonovykh Marko Dmytrovykh [Antonovykh Marko Dmytrovykh]. *Skhodoznavstvo i vizantologiya v Ukraini v imenakh: biobibliogr. slov*. Kyiv: In-t skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NANU. S. 33–34. [in Ukrainian]

Romanova O. O. 2003. *Istoriya rozvytku jehyptologichnykh doslidzhen' v Ukraini [History of Egyptological Researches in Ukraine]*. *Skhidnyi svit*. № 4. S. 82–87. [in Ukrainian]

Romanova O. O. 2000. Kul't faraona v starodavnyomu Jehypti [The Cult of Pharaoh in the Ancient Egypt]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*. № 4. S. 58–65. [in Ukrainian]

Taldykin, O. V. 2016. *Derzhava ta parvo Davnyoho Shhodu: strukturno-lohichni skhemy i tablytsi: navch. posibnyk [The State and Law of the Ancient East: structural and logical diagrams and tables: tutorial]*. Dnipro: Lira LTD. [in Ukrainian]

Tarasenko, H. A. 2009. *Drevnejegipetskaya mifologiya v izobrazitelnoi traditsii knigi mertvykh [Ancient Egyptian Mythology in the Artistic Tradition of the Book of Dead]*. Kiev: Interpress LTD. [in Russian]

Telychkin, I. O. 2012. Henezys zlochynnosti v sferi sluzhbovoi diyal'nosti na prykladi politsii Starodavnyoho Jehyptu [The Genesis of Criminality in the Sphere of Official Activity Using the Police of the Ancient Egypt as an Example]. *Forum prava*. № 1. S. 944–952. [in Ukrainian]

Tomsinov V. A. 2011. *Gosudarstvo i parvo Drevnego Jegipta: monografia [The State and Law of the Ancient Egypt: monography]*. Moskva: Zercalo. [in Russian]

Trofanchuk H. I. 2006. *Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krain: navchal'nyi posibnyk [History of the State and Law of Foreign Countries: tutorial]*. Kyiv: Jurinkom Inter. [in Ukrainian]

Utvenko, V. 2013. Stanovlennya biurokratychnoho aparatu v Starodavnyomu Jehypti [Establishing of Bureaucratic Government in the Ancient Egypt]. *Naukovi zapysky instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 2. S. 164–169. [in Ukrainian]

Ursu, D. P. 1994. Z istorii skhodoznavstva na Pivdni Ukrainy [From the History of Orientalism in the South of Ukraine]. *Skhidnyi Svit*. № 1–2. S. 135–150. [in Ukrainian]

Ursu, D. & Romanova, O. 2011. Donych Serhii Volodymyrovych [Donych Serhii Volodymyrovych]. *Skhodoznavstvo i vizantolohiya v Ukraini v imenakh: bibliogr. slov.* Kyiv: In-t skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NANU. S. 85–86. [in Ukrainian]

Tsyhankova, E. H. & Kochubei, Yu. M. [uporiad.]. 2011. *Skhodoznavstvo i vizantolohiya v Ukraini v imenakh: bibliografichniy slovnyk [Orientalism and Byzantology in Ukraine in Names: bio-bibliographical dictionary]*. [holov. red.: Matvejeva L. V.]. Kyiv: In-t skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NANU. [in Ukrainian]

Shevchenko, O. O. 2008. *Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krain [The History of State and Law of Foreign Countries]*. Kyiv: Olan. [in Ukrainian]

Shcherbatyuk V. M. & Sokur Y. V. 2017. *Zarodzhennya protoderzhavnyh i derzhavnyh objednan' na terenah Ukrainy [Appearance of Proto States and State Unions in the Territories of Ukraine]* *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoyi Akademiji vnutrishnih sprav*. № 1(13). S. 138–151. [in Ukrainian]

УДК 070:94](477)«1991/2013»(045)

DOI: 10.20535/2307-5244.51.2020.220194

С. О. Костилєва

ORCID 0000-0002-0909-7887

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

S. Kostyleva

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

РЕФОРМУВАННЯ МЕДІЙНОЇ СФЕРИ: НА ШЛЯХУ ДО РОЗДЕРЖАВЛЕННЯ ДРУКОВАНИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ НОВІТНЬОЇ УКРАЇНИ (1991–2013)

*Media Sphere Reforming: Printed Media in Modern Ukraine
on their Way to Privatization (1991–2013)*

У статті висвітлено історичний період, який передував проведенню в сучасній Україні роздержавлення друкованих засобів масової інформації (1991–2013 рр.). Проаналізовано змістовне наповнення перших законодавчих проєктів, стосовних роздержавлення, що їх готували як державні, так і недержавні установи та організації, розглянуто сенси суспільних дискусій, які точилися довкола цього. На підставі аналізу різних за типом історич-